

שלושה שיעורים על אתיקה סביבתית

כתבו: רביטל סבג ואריק הר זהב
נכתב במסגרת השתלמות מורים פיתוח והעשרת חומרי למידה- מהעמקה לליבה (מדעי הסביבה) תשע"ה.

הקדמה

מדעי הסביבה עוסקים בקשרים הרבים והמגוונים שבסביבה: פרטים ואוכלוסיות במערכות אקולוגיות, שרשרות מזון, יחסי גומלין, יציבות מערכות, מחזורי חומרים, השפעות האדם המודרני, תופעות ושינויים ברחבי כדור הארץ, ועוד. מיוחד הוא תחום האתיקה הסביבתית, שנושק לערכים פילוסופיים, העוסקים בהכרעות מוסריות. הנושאים המרכיבים תחום זה אינם מדידים בכלים מדעיים. אין מדובר כאן בכמות אלא באיכות. בשפת האתיקה לא מדברים על שאלת מחקר, השערה וניסוי, אלא על דילמות מוסריות ועל ערכים תיאורטיים. לרוב, הפתרון לשאלות בתחום האתיקה אינו חד משמעי אלא מאלץ להכריע בין ערך אחד למשנהו.

רציונל ומטרות

- התלמידים יבינו מהי אתיקה ומהי אתיקה סביבתית על רקע המשבר הסביבתי בעולם.
- התלמידים יוכלו לייצג גישות בחשיבה אתית בדיונים הנערכים בנושאים סביבתיים.
- התלמידים יכירו סוגיות בדילמות סביבתיות מהארץ ומהעולם בהקשר של צדק סביבתי.

מושגים ביחידת הלימוד

אתיקה - מוסר, ערך, שיוויון, ערך שימוש (יחסי) וערך מוחלט (פנימי), ביוצנטרי, אנתרופוצנטרי, אקוצנטרי, זכויות, חובות, צדק, צדק סביבתי, דילמה, קוד אתי, משבר סביבתי.

תאור רצף השיעורים

- מהי אתיקה, המשבר הסביבתי, מהי אתיקה סביבתית, דילמה מוסרית, ערכים.
- שלוש הגישות העיקריות באתיקה סביבתית.
- מהו צדק? סוגיות סביבתיות בהקשר של צדק סביבתי

שיעור ראשון: מושגים ראשונים באתיקה סביבתית

א. דילמה אתית:

1. הצגת דילמה אתית לכתה שאינה דילמה סביבתית:

דילמה 1: לדווח או לשתוק? - דילמה של קצין בצה"ל

דני, אחד הקצינים ביחידה צבאית, הואשם בהדלפה של מידע חסוי, ולכן הוחלט להוריד אותו בדרגה ולקצר את זמן שירותו הפעיל. אורי, קצין המודיעין של היחידה, קיבל לאחר חודש מידע חדש הקשור לפרשה, אשר העלה ספקות לגבי אשמתו של דני.

לאורי היה ברור כי דיון מחודש בפרשה יחייב חשיפת מידע הקשור בביטחון המדינה, יפגע בשם היחידה ובסמכות מפקדיה ויעורר מחדש את הסערה שקמה בעקבות הדיון הראשון.

אורי שוקל לבקש דיון מחודש בפרשה למרות התנגדות מפקדיו.

האם על אורי לבקש דיון מחודש בפרשה - כן או לא? הבא שני נימוקים לחיזוק עמדתך.

למורה: בדילמה זו מתנגשים הערכים: אמת, זכויות האדם והאזרח, סמכות, קשר חברתי/שייכות.

דילמה 2: למי תימכר הדירה

בשכונה יהודית בברוקלין, נמכרו לאחרונה כמה דירות לשחורים. באסיפה בבית הכנסת בשכונה התבקשו היהודים שלא למכור את דירותיהם לשחורים, כדי לא לפגוע באופי היהודי של השכונה ולא לגרום לירידת ערך הדירות בשכונה. מר זינגר נשלח מטעם עבודתו לפילדלפיה. מר ג'ונסון, פרקליט שחור צעיר, הציע לו עבור דירתו מחיר גבוה במיוחד. מר זינגר מתלבט, מפני ששכניו, ידידיו מנוער וקרובי משפחתו מתנגדים ברובם לעסקה. הוא עצמו הגיע לאמריקה מפולין, שבה סבל מהיחס המפלה של הגויים, ומאמין בשוויון זכויות ללא הבדל דת, גזע ומין.

האם על מר זינגר למכור את דירתו למר ג'ונסון - כן או לא? הבא שני נימוקים לחיזוק עמדתך.

למורה: בדילמה זו מתנגשים הערכים: זכויות האדם והאזרח, קשר חברתי/שייכות, זכות הקניין.

הביאו דוגמאות לדילמות בתחומים: קהילתיים, חברתיים, אזרחיים, דילמות מחיי בבית הספר, דילמות מעולם התנ"ך.

דילמות נוספות: דילמה בנושא אזרחי: האם להפר שביתה? (דילמה של מורה)

דילמה מחיי היום יום בבית הספר: מבחן של כבוד - טוהר הבחינות.

דילמה בתנ"ך: הדילמה של יעקב, דילמה של חייל בצבא דוד.

2. מה יש לנו כאן? שאלה שיש בה הכרעה מוסרית (אתית) בין ערכים שונים, וברור שאין כאן תשובה נכונה אחת כמו במתמטיקה. זו דילמה.

3. **הגדרת דילמה:** הפירוש המילולי ביוונית: "טענה כפולה". מצב שבו יש להכריע בין (לפחות) שתי חלופות.

דילמה מוסרית היא סיטואציה מעשית שבה אדם נאלץ להכריע בין שתי דרכי פעולה או יותר, ושבה יש התנגשות בין שני ערכים או יותר. ערך הוא אידיאל בתחום המוסר או האמונה, רעיון שאדם מייחס לו חשיבות רבה ומוכן לעשות מאמצים גדולים על מנת לקיימו.

א. 4 מהו ערך? תנו דוגמה לערכים שאתם מאמינים בהם .

ערך הוא אידיאל בתחום המוסר או האמונה, רעיון שאדם מייחס לו חשיבות רבה ומוכן לעשות מאמצים גדולים על מנת לקיימו. דוגמאות לערכים: אהבה, שלום, כנות, משפחה, חרות, שיוויון.

ב. הצגת החידוש באתיקה הסביבתית:

ב.1. בשיעור נדבר על אתיקה סביבתית. בשונה ממתמטיקה, מהיסטוריה ותנ"ך, האתיקה הסביבתית היא תחום חדש - מדוע?

ב.2. המשבר הסביבתי הוא עניין חדש יחסית בהיסטוריה האנושית והוא הסיבה לעיסוק בתחומי איכות הסביבה ובאתיקה הסביבתית.

ב.3. הביאו דוגמאות הממחישות את המשבר הסביבתי (דוגמאות עולמיות, לא נקודתיות): הכחדת מינים, זיהום אוויר, אי חום עירוני, זיהום מים, שינויי אקלים, מידבור, וכו'.

ב.4. מדוע המשבר הסביבתי הוא עניין חדש? בעבר, רוב בני האדם חיו ברמת חיים נמוכה והשתמשו במעט מוצרים. הפיתוח המאסיבי שהשפיע על הסביבה החל בסוף המאה ה-18. קצב הייצור והצריכה עלו, ועמם הפגיעה במשאבים והגדלת כמויות הזיהום במים, באוויר ובקרקע.

ג. דילמות סביבתיות:

ג.1. למרות שיש לנו נטייה לראות דברים בשחור-לבן, הפיתוח המודרני לעומת שמירת הסביבה הוא עניין מורכב.

ג.2. הצגת מקרה/מקרים שיש בו/בהם דילמה סביבתית:

הכלכלה זקוקה לצרכנים כדי להתקיים. אנו הצרכנים מניעים את גלגלי השוק בכך שאנו קונים. אבל אם נקנה רק מה שאנחנו זקוקים לו ברמה הקיומית, אז הכלכלה תדשדש. הכלכלה המודרנית מבוססת על התכונה האנושית לרצות יותר, לשפר עמדות להגיע רחוק יותר, מהר יותר, לקבל את החדש יותר, להיות יפה יותר, בריא יותר. ומצד שני, קצב צריכה מוגבר מוביל לדלדול משאבים ויצירת כמויות גדולות של פסולת. מפעלים פולטים גזים ושפכים, והמוצרים הופכים לפסולת בסוף השימוש בהם.

הביאו עוד דוגמאות מקומיות, אזוריות וגלובליות שיש בהם דילמה סביבתית

מתודות לחלק זה:

משחק תפקידים בכתה: לחלק תפקידים בין התלמידים: מנהל מפעל, צרכן, השר להגנת הסביבה, תושב החי ליד המפעל. כל בעל תפקיד צריך לטעון טענה המצדיקה .

לשאול מה ההכרעה של הכתה, לשאול האם ייתכן שכתה אחרת היו מכריעים אחרת?

ד. סיכום

למדנו על: דילמות אתיות (מוסריות), על ערכים, על אתיקה סביבתית והמשבר הסביבתי, ועל דילמות סביבתיות

שיעור שני: שלוש הגישות העיקריות באתיקה סביבתית

בתמצית: בשיעור הקודם למדנו על דילמות סביבתיות, וראינו שהן מבוססות על ערכים אתיים (מוסריים) בשיעור הקרוב נראה שלוש גישות שהתפתחו בתוך האתיקה הסביבתית, ומטרתן לענות על השאלה "מי ראוי ליחס מוסרי?"

א. פתיחה בדוגמה הבאה (פרשה אמיתית שהובילה לפיטורי עובדים בכירים):

מכון טיהור שפכי גוש דן (שפד"ן) מזרים במשך שנים את עודפי טיהור השפכים לים התיכון (בעיה לא פתורה זה שנים רבות!). בחודש ינואר, 2003, התפוצץ צינור ביוב ביפו ופגע בתושבים ובעסקים. כדי שלא יתמלאו הרחובות בביוב, החליטו עובדי השפד"ן, בלא אישור מגופי הסביבה, להזרים את מי הביוב הלא מטוהרים לים. על ההחלטה נמתחה ביקורת גדולה, ובסופו של דבר הוגשו כתבי אישום נגד בכירים באיגוד השפד"ן.

המבקרים טענו שלוש טענות שונות:

- א. ביוב לא מטוהר בים פוגע בשרשרות מזון, בצמחים ובבעלי החיים בים, ומסכן אותם.
- ב. ביוב לא מטוהר בים לא מאפשר לנו לשחות ולדוג במים. הריח גם מרחיק אנשים מהחוף ופוגע בהנאה שלהם מהים.
- ג. ביוב לא מטוהר בים פוגע בים כמערכת אקולוגית על כל גורמיה, והמושג "חוף הים התיכון" נפגע.

שאלות לתלמידים:

עם איזו טענה אתם מזדהים?

איזו טענה אינה נכונה בעיניכם?

האם שלוש הטענות נכונות?

למורה: חשוב שהתלמידים יבינו שכל הטענות נכונות ומבטאות גישות הסתכלות שונות.

ב. פירוט שלוש הגישות

הסיפור האמיתי שהובא, ממחיש את שלוש הגישות העיקריות באתיקה סביבתית:

הגישה האנתרופוצנטרית, הגישה הביוצנטרית והגישה האקוצנטרית.

כל גישה עונה על השאלה "מי ראוי בסביבה ליחס מוסרי" באופן שונה.

האנתרופוצנטריים (= האדם במרכז) יאמרו שמשאבי הסביבה הינם לתועלת האדם ולשימוש. ולכן, הוא הראוי ליחס המוסרי ביותר.

האם אנתרופוצנטריות פירושה ניצול הסביבה על ידי האדם ופגיעה בה?

- אמנם היו הוגי דעות שטענו שאין לאדם כל מחויבות ל"צער בעלי חיים", אך ראוי לומר בהסתכלות כוללת, כי פגיעה בסביבה (דלדול משאבים, זיהום, פגיעה בשירותי מערכת, וכו') = פגיעה באדם.

הביוצנטריים (= החיים במרכז) יאמרו שהסביבה על גורמיה השונים (ביוטים ואביוטים) קיימת למען עולם החי והצומח, והם הראויים ליחס המוסרי ביותר.

בסוגיות כגון: גידול תרנגולות בלולי סוללה, פיטום אווזים, כריתת עצים מאסיבית, התפשטות חתולי בית, הכנסת מינים פולשים, צייד, ועוד, יש פגיעה משמעותית ביצורים החיים ולכן אסור לאדם לאפשר זאת.

[למנחה: קשה לקבל גישה זו, כי התרגלנו ליחס התועלתני כלפי הטבע. אבל, הכרת בתי גידול בסוירים וטוילים, התאמת צמחים ובעלי חיים לסביבות קשות, ומעקב אחר התמעטות יצורים - גורמים לתלמיד להבין כי "בעלי הבית" האמיתיים בטבע הם הצמחים ובעלי החיים, ואילו אנו בתפקיד ה"אורחים"]

האקוצנטריים (= ה"בית" או המערכת במרכז) יאמרו שהפרטים המרכיבים את הסביבה שייכים למערכת כולה. המערכת היא הראויה ליחס המוסרי ביותר.

זו גישה הוליסטית, שרואה בשלם יותר מאשר סך כל חלקיו.

המחשת הגישה ההוליסטית:

א. תעתועי ראייה בנוסח פסיכולוגית ה"גשטאלט" ממחישים זאת: הכלב הדלמטי, הצעירה שהיא גם זקנה, וכו'.

ב. הדגמה באמצעות אהדת קבוצת ספורט. אוהד אמיתי ממשיך לאהוד את קבוצתו גם כששחקניה התחלפו שוב ושוב, כי הקבוצה היא יותר מסך השחקנים שלה (וכך גם גאוות יחידה בצבא).

ג. הדגמה בעולם הדתי: "מנין" בתפילות מתקיים רק כשיש 10 אנשים. 9 אנשים לא יוצרים את אותה המהות. ב-10 הקבוצה שנוצרה היא יותר מסך האנשים שבה.

ג. שאלה לבדיקת ההבנה, ולסיכום:

איזו גישה ננקוט כדי לשמור טוב יותר על הסביבה?

תשובה: לא משנה. כל גישה משלוש הגישות היא אפשרית. הכל תלוי בתפיסת העולם של האוכלוסייה המקומית / אזורית.

תרגיל סיכום:

ניתן לבצעו כשיעורי בית, או כשיעור נוסף בחדר מחשבים. אם קיים ידע כללי אצל התלמידים ניתן לבצע את התרגיל בכתה הרגילה.

פעילות מפעלי ים המלח והפגיעה בים: (גאוה לאומית, פרנסה, ניצול משאבי טבע עבור דשנים, ועוד, כנגד: ירידת המפלס, הבולענים, מפולות בנחלים ובגשרים)

עיינו ברשת בערך "מפעלי ים המלח". למדו על עבודת המפעלים, ועל היתרונות והחסרונות שיש בפעילות המפעלים.

כתבו האם אתם בעד או נגד המשך עבודת מפעלי ים המלח על פי שלוש הגישות באתיקה הסביבתית.

למורה: לפי הגישה האנתרופוצנטרית ניתן לקבל שתי מסקנות:

1. בעד המשך העבודות: בשל ניצול המשאבים לטובת האדם והאנושות (חקלאות - מזון, קוסמטיקה, פרנסה).

2. נגד המשך העבודות (או לפחות לצמצמן): בשל הפגיעה בהנאת האדם ובתיירות באזור הים הדרומי.

לפי הגישות הביוצנטרית והאנתרופוצנטרית יש להתנגד להמשך העבודות או לפחות לצמצמן מהטעם של הפגיעה ביצורים החיים (בעלי חיים וצמחים) בים ובסמוך לו, או מהטעם של פגיעה בשלמות המערכת (כך ניתן, למשל, להתנגד מסיבה אקוצנטרית בשל היוצרות הבולענים שמפרים איזונים בקרקע)

שיעור שלישי: צדק סביבתי

א. פתיחה: בשיעורים הקודמים למדנו על אתיקה סביבתית, על דילמות סביבתיות, ועל שלוש גישות עיקריות באתיקה הסביבתית. בשיעור הנוכחי נלמד על צדק סביבתי, ונחבר את הדברים.

ב. הגדרה **מהו צדק:** כל אדם מקבל לפי מה שמגיע לו.

ג. צדק ואי צדק סביבתי:

1. הגדרה: צדק סביבתי הוא מצב שבו הנגישות של כלל האוכלוסיה האנושית למשאבים היא הוגנת, ונטל הזיהום מתחלק בשווה בין המזמהים. במצב של אי צדק סביבתי החלוקה לא תהיה הוגנת, ואוכלוסיות מוחלשות ייפגעו.

2. **בין צדק החברתי לצדק סביבתי:** אנו מכירים היטב בישראל את סוגית הצדק החברתי, ועלינו להבחין שני המושגים.

הגדרת **הצדק החברתי:** כללים ותנאים המסדירים את היחסים בין בני האדם ובין בני אדם למוסדות חברתיים. עקרונות הצדק החברתי נשענים על מוסר ועל כבוד האדם. סוגיית הצדק החברתי בישראל מתבטאת בצורך בצמצום הפערים החברתיים, הדאגה לשכבות החלשות והבטחת שוויון הזדמנויות לכלל התושבים..

3. כיצד נגרם **אי צדק סביבתי:** על פי המשפטן דניאל פיש ישנם שלושה צירים של סוגיות צדק סביבתי. משני עברי כל ציר ניצבות אוכלוסייה חזקה בקצה אחד ואוכלוסייה חלשה בקצה אחר.

ציר אתני-לאומי: הרוב: בעל הכוח המחזיק בשלטון. המיעוט: חלש. דוגמאות: באמריקה - שחורים; במצרים - נוצרים; בישראל - בדווים;

מקרה לדוגמה של אי צדק סביבתי: מיקום אתרי סילוק פסולת בקרבת ישובי מיעוטים.

ציר מרכז מול שוליים (פריפריה): במרכז: מוקדי הכוח. בשוליים: החלשים.

מקרה לדוגמה של אי צדק סביבתי: הרחקת מפעלי זיהום כמו המועצה התעשייתית רמת חובב ואתר הפסולת דודאים מהמרכז לצפון הנגב.

ציר הכוחות הכלכליים והפוליטיים: בעלי היכולת הכלכלית (עשירים): בעלי הכוח. קבוצות עניות שיכולתן הכלכלית מוגבלת: החלשים.

מקרה לדוגמה של אי צדק סביבתי: בעלי היכולת הכלכלית מנצלים שטחים פתוחים לבניה יוקרתית.

ג.4. כיצד ניתן לקיים צדק סביבתי?

מערכת חוקים: בישראל נחקקו מספר חוקים, כגון: "החוק למניעת מפגעים" (אסור לזהם את הסביבה ולחשוף אחרים לזיהום) והציעו לחוקק חוק יסוד איכות הסביבה ובו הזכויות הסביבתיות.

שקיפות: המידע על המתרחש בסביבה חייב להיות גלוי ונגיש לכל אדם.

עזרה לאוכלוסיות המוחלשות באמצעות ייעוץ של ארגונים ואנשי מקצוע, המיידעים את האנשים לגבי זכויותיהם או מעמידים לרשותם אנשי מקצוע המסייעים להם.

ג.5. דוגמאות לסוגיות בעלות ערכי צדק או אי צדק סביבתי בישראל שבהם ניתן לדון בכתה :

בניית מגורי פאר או מלונות בחופי הים התיכון: האם מוצדק למנוע מכלל הציבור גישה לחופים?

גביית תשלום בכניסה לפרקים עירוניים: האם ראוי לעיריה לדרוש ממי שאינם מתגוררים בעיר תשלום עבור שימוש בשטחי העיר?

בניית גדרות בין שכונות מגורים אמידות: האם מותר לפגוע באיכות חייהם של תושבים מוחלשים?

גביית תשלום בכניסה לשמורות טבע: האם מותר למנוע מהציבור גישה חינמית למקום ששייך לו?

מפעל תעשייה הפוגע בפרט (ברעש או בזיהום): האם יש יתרון למפעל הקשור לעובדים ולצרכנים רבים על תושב בודד?

בעולם:

האם מותר למספר מצומצם של מדינות מפותחות לצרוך אחוזים ניכרים מכמות המשאבים בעולם על חשבון המדינות האחרות?

למורה: ניתן גם לדלג על שלב זה, ובמקום תיאור המורה ניתן להפכו לתרגיל סיכום (ראה בהמשך)

תרגיל סיכום:

עליכם להכריע בסוגיות שונות של צדק ואי צדק סביבתי. עיינו במקורות ברשת, תארו את הבעיה, ואת הפתרון הרצוי.

1. בניית מגורי פאר או מלונות בחופי הים התיכון: האם מוצדק למנוע מכלל הציבור גישה לחופים?

2. גביית תשלום בכניסה לפרקים עירוניים: האם ראוי לעיריה לדרוש ממי שאינם מתגוררים בעיר תשלום עבור שימוש בשטחי העיר?

3. בניית גדרות בין שכונות מגורים אמידות: האם מותר לפגוע באיכות חייהם של תושבים מוחלשים?

4. גביית תשלום בכניסה לשמורות טבע: האם מותר למנוע מהציבור גישה חנימית למקום ששייך לו?

5. מפעל תעשייה הפוגע בפרט (ברעש או בזיהום): האם יש יתרון למפעל הקשור לעובדים ולצרכנים רבים על תושב בודד?

מבחן khoot לסיכום שלושת השיעורים (תרגום לערבית בנספח):

<https://create.kahoot.it/#quiz/ae2fd63b-a218-4a0d-ba41-eef40aab2bc4>

1. מהי דילמה אתית

- שאלה פילוסופית שיש עליה יותר מתשובה אחת
- התלבטות מתחום המוסר
- מצב שבו אדם נאלץ להכריע בין שתי דרכי פעולה מעשיות
- התלבטות כלשהיא

2. מהו ערך בהקשר של דילמה מוסרית

- דבר ששווה הרבה כסף
- רעיון שאדם מייחס לו חשיבות
- דבר טוב ולא דבר רע
- רעיון כלשהו

3. סמן את הדילמה המוסרית

- האם ללבוש חולצה כחולה או לבנה
- האם לטוס ליוון או לדרום אמריקה
- האם צפוי לרדת גשם מחר
- האם לבלות עם המשפחה או להתכונן למבחן

4. כיצד מכריעים בדילמה מוסרית

- מוותרים על ערך פחות חשוב לטובת ערך יותר חשוב
- עושים הגרלה
- מחפשים דרך שבה ניתן יהיה לקיים את שני הערכים

5. מהו צדק

- הדבר הנכון וההגיוני לעשות
- לתת לכל אחד את מה שמגיע לו
- לחלק משאבים בצורה שיוויונית

6. אי צדק סביבתי הוא

- חשיפת יתר לזיהום
- העדר בתי חולים בפריפריה
- מצב שבו הנגישות למשאבים או חלוקת נטל הזיהום אינן הוגנות
- חוסר נגישות למים

7. מהו צדק חלוקתי

- פיצוי עבור המקופחים
- הדרך הראויה לחלק את המשאבים בחברה
- חלוקת משאבים שיוויונית מוחלטת
- חלוקת מים הוגנת

8. דוגמא לא נכונה לאי צדק סביבתי היא

- הזרמת פסולת מכל הארץ לדרום
- בניית בית דירות מפואר על החוף
- איכות מים ירודה בברזים בשכונת מיעוטים
- העדפת חתולי בית על חתולי בר